

**PENSAMENTO ECONÓMICO E
AGRARISMO NA PRIMEIRA METADE
DO SÉCULO XX.**

MIGUEL CABO VILLAVERDE.

Departamento de 4ª Contemporânea (USC).

INTRODUCCION.

1. POTENCIALIDADE E REFORMA DA AGRICULTURA GALEGA NO GRUPO DE "PRACTICAS MODERNAS".

2. INFLUENCIA DO GRUPO DE "*PRACTICAS MODERNAS*" NA CONFORMACION DO DISCURSO DO REXIONALISMO E DO AGRARISMO GALEGOS.

2.1. A pegada de P.M. no rexionalismo galego..... 10

2.2. Participación do grupo de Prácticas Modernas no esforzo por dotar ó agrarismo dun programa común: as Asembleas Agrarias..... 15

CONCLUSIONS.

ABREVIATURAS.

BIBLIOGRAFIA CITADA.

BIBLIOGRAFIA DE EPOCA.

INTRODUCCION.

Lonxe de intentar aprofundar en tódalas cuestións que suxire o título deste traballo, ambicioso de máis, o obxectivo destas páxinas será principalmente a análise do grupo que José Antonio Durán deu en chamar "xeneración galega do 98" ou "antre dous séculos", que deu a coñece-las súas propostas a través das revistas *La Crónica del Trabajo* (a partir de agora C.T.) e sobre todo *Prácticas Modernas* (P.M.)¹. Primeiramente caracterizaremos a estes autores tratando de abstrae-las súas propostas por enriba das particularidades de cada un, partindo do estudio de ámbalas dúas revistas no período anterior á I Asemblea Agraria de Monforte (1908). O segundo paso será calibra-la influencia das súas ideas nas sucesivas Asembleas Agrarias e en consecuencia na conformación do discurso económico do agrarismo, que xa podemos adiantar consideramos decisivo, o mesmo que no programa do rexionalismo (e a partires de 1918 nacionalismo) galego.

1. POTENCIALIDADE E REFORMA DA AGRICULTURA GALEGA NO GRUPO DE PRACTICAS MODERNAS.

O heteroxéneo grupo de autores que J.A. Durán (1977: 119) engloba baixo a etiqueta de xeneración "antre dous séculos" ten en común o seren homes de carreira (militares, cregos ou avogados), as máis das veces vencellados á Administración (o que non obsta para que manteñan fronte a ela posicións críticas) e relacionados coa agricultura en condición de propietarios pero cun interese e curiosidade polas innovacións técnicas que os diferencia do denostado prototipo rendista². *Mutatis mutandis*, e sen levar demasiado lonxe os paralelismos, podemos relacionalos co coetáneo *Regeneracionismo* a escala estatal, co que comparten a crítica feroz ó sistema da Restauración e certos rasgos populistas (presencia das dúas esferas contrapostas do pobo san e incontaminado fronte ás elites e a política degradadas e corruptas), pero sen esquecer que no caso galego as ansias de rexeneración se van canalizar en último termo a través dun movemento político de referente territorial alternativo.

O discurso deste "regeneracionismo de impronta agraria" vaise ir artellando na primeira metade da década inicial do século en torno a dúas publicacións³: *La Crónica del Trabajo*, que se publica con periodicidade mensual en Santiago entre 1901 e 1903, e a que podemos considera-la súa continuadora *Prácticas Modernas*, que aparece quincenalmente a partir de xaneiro dese último ano na Coruña, baixo a dirección do avogado e concellal coruñés J.Gradaille, nun medio social e cultural máis favorable⁴. *Prácticas Modernas* publicárase ata 1913, aínda que logo se

¹ Desexo facer consta-lo meu agradecemento polas suxerencias que me foron feitas no coloquio posterior á presentación deste traballo no curso das sesións científicas do IDEGA, en especial as aportadas polos profesores Fernández Prieto e Núñez Seixas.

² Sobre a innovación técnica no século XIX en Galicia e a ausencia da figura do grande propietario emprendedor vid. o primeiro capítulo de Lourenzo Fernández Prieto (1992).

³ A expresión provén da comunicación por nós presentada ("Un Regeneracionismo de impronta agraria: el caso galego") no III Congreso da Asociación de Historia Contemporánea, Valladolid, xuño de 1996.

⁴ Pensemos na Cámara Agrícola, da que reflexa puntualmente as súas actividades ata se converter en portavoz en 1907, ou na Granxa Agrícola Rexional, que comezaba xusto neses anos, baixo a dirección de M. Alvarez Muñiz (1897-1904), a saír do coma no que levaba sumida dende a súa creación en 1888 (FERNANDEZ PRIETO,

incorpore como sección fixa adicada a Galicia, Asturias e Cantabria, á revista barcelonesa *El Cultivador Moderno*, e chegará a alcanzar unha notable difusión para unha publicación especializada e ademais de ámbito rexional: por enriba dos 1100 suscriptores (parte deles Sociedades Agrarias, o que multiplica o número de lectores) en 1907.

As dúas figuras máis relevantes e que colaboran con maior asiduidade nánbalas dúas revistas son Valeriano Villanueva e Bartolomé Calderón, pero aínda que lles prestaremos maior atención como lles corresponde trataremos de xeralizar uns rasgos comúns a todo o grupo⁵. Podemos caracterizar brevemente a estes autores sinalando que carecen de formación económica académicamente falando, e que elaboran propostas xerais a través do estudio dos problemas agrícolas e gandeiros de España e en particular de Galicia, e aquí podemos adiantar que aínda que no título deste traballo se fale de pensamento económico e o lema de C.T. fose "Revista agrícola, industrial e social", os temas abordados son exclusivamente agrarios, e de feito esas actividades son consideradas a base de toda a vida económica, o poderío militar e a estabilidade política e social, nunha sorte de fisiocratismo que confía en alcanza-la ansiada rexeneración mediante a reforma do sector agrario e a expansión do mercado interno vía elevación do nivel de vida do campesiñado.

Unha segunda característica é o seu estilo directo e práctico, fuxindo de todo exceso estilístico que vaia en detrimento da recepción das súas mensaxes por un público o máis amplo posible porque existe unha conciencia de crise, de apremio histórico ou momento decisivo para supera-lo "vergonzoso atraso", e a denuncia das deficiencias da ordenación económica vixente en España non debía ser entorpecida por ningún tipo de "pedantería científica ni pretensiones literarias; en este punto nuestra aspiración es que esta Revista resulte buena, práctica y económica á fin de ponerla al alcance de todas las inteligencias y de todas las fortunas"⁶.

Xa sinalamos que ningún dos autores que estamos a analizar tiña unha formación económica en senso estricto, e as páxinas de P.M. non ofrecen ó lector ningunha mostra dos conceptos e terminoloxía das revistas propiamente económicas nin citas de teóricos da economía, pero, é máis, nin siquiera profesionalmente se trataba de técnicos en agricultura e

1992: 114 e ss.), e que precisamente publicou entre 1899 e 1904 un Boletín que sería a primeira mostra de prensa agrícola en Galicia. Tanto Alvarez Muñiz como o seu sucesor Hernández Robredo colaborarían en *Prácticas Modernas* con certa asiduidade. A mencionada vinculación á Cámara Agrícola, por certo, maniféstase así mesmo na presenza de José Gradaille (tesoureiro) e B.Calderón (socio de mérito e corresponsal en París) na súa Xunta Directiva (P.M. nº 73, 1-I-06), aínda que no outono de 1907 se produza a ruptura entre o sindicato e a revista tras unha polémica ocasionada polos intentos por parte da Cámara de que os seus redactores se abstivesen de todo tipo de crítica á Administración.

⁵ Unha antoloxía da obra de Valeriano Villanueva foi publicada en 1984 pola Xunta de Galicia e o MAPA con estudio preliminar e notas de José Antonio Durán. Sobre Bartolomé Calderón, redactor destacado durante longos anos tamén de *La Voz de Galicia*, *El Cultivador Moderno* e *El Progreso Agrícola y Pecuario*, e a quen J.A.Durán calificou (V.G. 16-XII-82) como "sin lugar a dudas el columnista de materia económica más destacado e influyente del país antes de la Guerra Civil", referencias ailladas en varias obras de Durán e a mencionada comunicación CABO VILLAVERDE (1996).

⁶ "Nuestro objeto", P.M. nº 1, xaneiro de 1903. B.Calderón (1906: 76) consideraba nesa liña que "La revista agrícola, y sobre todo la pecuaria, ha de ser una publicación artística, no en el sentido pretencioso de la palabra, sino en el carácter instrutivo y práctico que permita atraer á esta copiosa fuente de la riqueza nacional las inteligencias, las fuerzas productoras que hoy se encuentran totalmente separadas de ella". Na súa memoria de licenciatura sobre o agrarismo e o poder local no Concello de Teo, Andrés Domínguez Almansa (1996: 97) comproba como varias Sociedades Agrarias estaban suscritas tanto a *Prácticas Modernas* como a *El Cultivador Moderno*. Na documentación conservada das sociedades no Arquivo do Reino de Galicia pódense atopar numerosos exemplos nos que a contabilidade das asociacións recolle partidas de gasto adicadas a prensa agrícola.

gandería (con excepcións como a do Catedrático de Agricultura José María Hernansáez ou Darío Fernández Crespo⁷, director dos Servicios Agronómicos de Lugo), senón que se interesaban nesas materias a partir da súa relación coa terra como propietarios medios e da súa condición de curiosos impertinentes⁸. Valeriano Villanueva (1865-1943) ingresara no Corpo Xurídico Militar en 1890, Bartolomé Calderón (?-1932) era axente da Bolsa de París, Amador Montenegro Saavedra (1864-1932) vivía da administración do patrimonio familiar, que compatibilizaba con escarceos literarios e xornalísticos⁹.

A análise destes autores parte dunha dicotomía entre o tercio norte peninsular (ou ben a España periférica de predominio da pequena propiedade coa inclusión de Levante e Cataluña) e o resto do Estado, sumido nun atraso inmemorial manifestado principalmente nas barreiras arancelarias de que precisa para sobrevivir e na supervivencia de prácticas como o barbeito e a trashumancia. A España da pequena e mediana propiedade representa "el progreso, el trabajo y la riqueza social", os latifundios "la rutina, la holgazanería, la nulidad y un desecho nacional" (Calderón, 1906: 103), rexións "donde la ganadería ha conservado el carácter esencialmente primitivo de los pueblos semicivilizados, o más bien ha retrocedido de la civilización árabe" (Calderón, 1906: 24) e en correspondencia con esta estrutura económica a poboación, e moi especialmente as clases altas, están aqueixadas dunha serie de "vicios sociales" que son denunciados despiadadamente polos comentaristas de *Prácticas Modernas*¹⁰. O paradóxico, e o que exacerba as críticas, é que no caso español esas rexións atrasadas son as que controlan a

⁷ Fernández Crespo fora nomeado director de *La Agricultura Gallega*, que aparece en 1900 como órgano da Cámara Agrícola de Lugo (creada tres anos antes). Outra excepción sería a do veterinario Rof Codina, que non colabora sen embargo regularmente en P.M. ata varios anos despois da súa aparición.

⁸ E podemos engadir que son estes últimos os que abordan temas de maior empaque (como a política arancelaria, a estrutura da propiedade, etc.), mentras os primeiros limitan as súas colaboracións a aspectos puramente técnico-agronómicos. Pola mesma razón, e pola pruma incisiva e belicosa de que se servían, tanto Bartolomé Calderón como V.Villanueva protagonizarán numerosas polémicas ó longo dos anos, e no caso do primeiro o seu estilo irreverente motivará en 1909 que dende o xornal *El Eco de Galicia* (29-07-09) se faga un chamamento para que os lectores católicos boicoteen *Prácticas Modernas*.

⁹ O descoñecemento sobre os datos biográficos de B.Calderón inclúe tamén a data exacta do seu traslado a París, aínda que temos a seguridade de que se produciu con anterioridade a 1900, pois nese ano aparecen artigos da súa autoría dende a capital francesa no xornal pontevedrés *La Unión Nacional*, órgano do partido do mesmo nome. Podemos comenta-lo dato de que en outubro de 1905 presenta como delegado da Cámara Agrícola da Coruña a comunicación "La vaca lechera en los países cálidos" no II Congreso Mundial de Lechería, celebrado na capital francesa (P.A.P. nº 467, 15-I-06), e en xeral ó longo da súa traxectoria demostra estar ó día en todo o que se publica sobre temas agrícolas e especialmente gandeiros en toda Europa. Algúns dos seus artigos aparecían primeiramente en revistas francesas como *L'Elevage français*. El mesmo alude nalgunha ocasión á independencia que lle permite a súa peculiar posición: "Los que nos ocupamos de fomento agrícola sin título, autorización ni representación oficial de ninguna clase, sin más recomendación ni garantía que el valor y el alcance de nuestro propio trabajo..." (PAP 7-I-14), mentras que os grandes propietarios trigueiros mediatizarían as tomas de postura dos técnicos e os congresos agrícolas (por exemplo logrando que defendesen a inevitabilidade do barbeito como imposición do clima e os solos da España seca).

¹⁰ Neste mesmo sentido, o artigo de B.Calderón "El ganado en la economía rural de Castilla" no P.A.P. nº 492, 22-VII-06: "Es en la propiedad media y pequeña en donde pueden fundarse esperanzas serias de regeneración agrícola; es ésta sola la que puede salvar el país de la derrota económica y de la miseria social. Echemos una ojeada por el suelo español y veremos, lo mismo en Galicia que en Cataluña, en León ó Alava, en Santander ó Valencia, el pobre paisano, por el cual nunca ni nadie ha hecho nada, cultivar intensivamente la tierra, retirar del suelo la mayor y la mejor parte de nuestra producción rural, pagar la casi totalidad de las contribuciones, hacer vivir una familia en un pedazo de tierra que en manos de un gran cacique castellano, extremeño o andaluz no produciría para vivir un carnero".

Administración e os centros de decisión e as que imponen os seus intereses ás rexións máis progresivas do Estado, de xeito destacado na política arancelaria (que Bartolomé Calderón, coa súa peculiar prosa, denomina "Sierra Morena detallada por tarifas")¹¹.

O centralismo, "que todo lo entorpece, todo lo profana y aniquila", é denigrado en tódalas súas manifestacións, porque se lle atribúe que as rexións do tercio Norte peninsular deban aturalo peso morto da España do barbeito e o latifundio¹². O control político do Estado ven exercido por representantes da oligarquía que se nutre dos precios artificiais dos cereais¹³ e sostén un sistema fiscal inxusto que non penaliza mante-las terras subproductivas, e as aspiracións da agricultura galega non atopan eco nin mecanismos de representación e influencia ante a Administración ("Mientras la mitad de España trabaja, produce y adelanta, la otra mitad encuentra más cómodo vivir á cuenta de la primera, protegida por quien tiene la sartén del centralismo por el mango"), polo cal o apoio a solucións rexionalistas está latente en varios dos autores de *Prácticas Modernas*, mais nunca por consideracións de tipo cultural, nacional ou lingüístico senón de conveniencia económica¹⁴; en expresión de B. Calderón, Galicia debía liberarse de "esa camisa nacional piojosa de barbechos, trashumancia y toros de lidia"¹⁵.

"Ese centralismo necio y nefasto que caracteriza al Estado español, y es la primera causa de nuestra miseria económica, se manifiesta siempre en toda su pureza y con todo su vigor cuando se trata de oponerse al desenvolvimiento económico de las regiones que tienen elementos materiales para ello, cuando se trata de favorecer á una región en perjuicio del resto de España, cuando la burocracia en todas sus formas entorpece la actividad y chupa la energía del ciudadano laborioso y útil"¹⁶.

Porque ademais ese centralismo ten a agravante de ser exercido por unha administración incompetente e corrupta (ó contrario do que ocorre na non menos centralista pero admirada Francia de Bartolomé Calderón), e aquí se detecta o rasgo máis claramente rexeneracionista deste grupo de publicistas, a crítica despiadada ó Estado da Restauración.

¹¹ A cita provén do seu artigo "Sierra Morena ó el nuevo arancel", P.M. nº 83, 1-VI-06.

¹² A cita é de Bartolomé Calderón, en concreto do seu artigo "Fomento de la riqueza caballar" en *El Progreso Agrícola y Pecuário* (nº 506, 7-XI-06), no que conclúe que "es preciso, por el contrario, dar completa libertad y absoluta independencia á los elementos regionales".

¹³ Entre os países europeos España constitúe un caso excepcional xa que os prezos do trigo non só recuperaron o nivel que tiñan antes da crise finisecular senón que a superficie cultivada con ese cereal aumentou durante o primeiro tercio do século XX, como afirma -e cuantifica- Jordi Palafox (1991: 34).

¹⁴ A cita é de Bartolomé Calderón, e aínda que corresponde a un artigo posterior á época na que nos centramos resulta moi representativa ("El centralismo y las Comunidades", *La Voz de Galicia*, 13-I-14). Este mesmo autor afirma en 1907 ("El regionalismo económico", P.M. nº 114, 15-X-07) que "Nuestro regionalismo [en contraste co catalán] se reduce á lloriquear en verso, á pedir limosna en cuartetos; jamás un acto de virilidad, un arranque de energía, para reclamar tanto como se nos debe en nuestra cuenta económica, para defender tanto como se nos arrebatara de nuestro patrimonio y de nuestra producción en provecho de todos los acaparadores, de todos los señores feudales, de toda la nación". Por certo que en P.M. o idioma empregado é sempre o castelán, agás casos moi excepcionais como unha serie titulada "De Folk-lore" que escomeza en febreiro de 1905 e que vai adicada ó refraneiro, ou algunha composición poética de Amador Montenegro.

¹⁵ "Los barbechos y la ganadería VII", P.M. nº54, 15-III-05.

¹⁶ "La Babel de pesos y medidas" (asinado por X.X., probablemente B. Calderón), P.M., nº 4, 15-II-03).

"Todo lo que en España existe de bueno es la obra particular del ciudadano; por el contrario, todo lo que depende más o menos directamente del Estado, como la Instrucción pública en todas sus formas, el Ejército, la Marina y los arsenales, la recaudación de impuestos y la administración de justicia, etc., presentan la más detestable organización y son el foco de los mayores abusos. El gobierno no hizo, no hace, ni hará nunca nada en provecho de nuestra desdichada ganadería; si desgraciadamente interviniera sería para introducir algún nuevo error, crear algún nuevo vicio y empeorarlos todavía si fuera posible"¹⁷.

A partir deste conxunto de rasgos que estamos a destacar chegamos a catro conclusións fundamentais en torno ós eixos das conviccións económicas de fondo subxacentes nestes comezos de século nánbalas dúas publicacións:

1) A agricultura e a gandería como actividades económicas fundamentais, rasgo acentuado no caso de Galicia, para a cal non se mencionan posibilidades de industrialización que non pasen pola agroalimentaria ou a transformación de recursos forestais¹⁸.

2) Reivindicación da viabilidade económica da pequena explotación familiar, e indirectamente das rexións, como Galicia, onde predomina. Na análise sobre o potencial da economía galega utilízanse tons bastante optimistas, sempre que se apliquen as reformas necesarias e se libere das trabas impostas polo centralismo e o peso das rexións cerealeras no conxunto do Estado:

"[...] tenemos en Galicia una organización rural admirable cuya cifra y compendio más hermoso es la institución regional típica y más notable, el lugar acasado que pasa de padres á hijos, no pensemos en cambiar la economía rural, dejémosla como va y ayudemos todos al buenísimo aldeano á sacar de la tierra un rendimiento mayor, instruyéndole prácticamente en los adelantos agrícolas que á este país son más fácilmente aplicables"¹⁹.

3) Liberalismo económico, como se deduce de dúas teimas constantes: contra o proteccionismo por unha banda, e contra a inxerencia do Estado na vida económica pola outra. Só así cada territorio podería especializarse nos produtos nos que fose competitiva (e dentro del sobrevivirían as explotacións que estivesen máis capacitadas)²⁰; en concreto, no caso de Galicia, podería abandoarse o dos cereais, que contra todo criterio agronómico debían cultivarse por mor

¹⁷"La mejora de la ganadería y las corridas de toros" (sen firma, con toda seguridade da autoría de B.Calderón), C.T., nº 18, 1-XI-02.

¹⁸"La agricultura es la creadora de fortunas por excelencia, es el verdadero material de riqueza, es la industria que puede ser más ó menos productiva, más o menos remuneradora, pero que no engendra nunca miseria, ni se forma á espensas [sic] de otra riqueza ya formada".

Calderón, B.: "La riqueza pública y sus parásitos", P.M., nº89, 1-IX-06.

¹⁹Villanueva, V.: "El cultivo del trigo en esta región", P.M., nº18, 15-IX-03.

²⁰"La competencia comercial, lucha por la vida, harán [sic] dar a la agricultura de cada región el carácter especial que le conviene según su naturaleza y relaciones; nosotros transformaremos nuestra economía rural en el sentido de la producción animal, de la cual cambiaremos una parte contra cereales, vinos, etc. en los mercados de Castilla, en el mercado inglés y en otros" (Calderón, B.: "Nuestro progreso agrícola depende de nuestra independencia económica", P.M. nº 106, 15-VII-07).

do arancel protector dos trigueiros casteláns, e mediante a libre importación do millo e a extensión de pratenses e forraxeiras conformaríase a base para unha especialización gandeira (en principio con maior énfase na orientación cárnica pero sen deixar de lado a progresiva elaboración cooperativa de produtos derivados do leite), aínda que ese monocultivo non debería levarse ás súas últimas consecuencias, mantendo sempre unha certa diversificación²¹. O desarme arancelario tamén impulsaría a importación e xeralización do emprego de adubos, maquinaria agrícola, reprodutores selectos...²² Unha evolución, en definitiva, similar á da tantas veces invocada Dinamarca.

"El comercio, libre de toda traba adecuada [sic], es la única forma que se presta al mejor aprovechamiento de las riquezas naturales de cada país, al bienestar humano, y á la desaparición de las contiendas internacionales. El libre cambio es la fórmula económica, internacional, indispensable al progreso humanitario del mundo"²³.

4) No referente ó papel a xogar polo Estado no desenvolvemento das forzas económicas, os articulistas de P.M. abxuran de calquera tipo de inxerencia burocrática, gravamen ou tributación excesivos, subvencións, monopolios (como o do sucre)... e en xeral contra todo o que viciase o libre xogo da oferta e a demanda²⁴:

"La historia política de España de los últimos años ha demostrado, sin excepción alguna, que la intervención directa del Gobierno ha sido siempre funesta á todas las industrias que ha tocado"²⁵.

Isto non obsta para que apoien con entusiasmo toda iniciativa de fomento técnico proveniente da Administración, como por exemplo as subvencións ós concursos de gando, a creación de centros agronómicos, o establecemento de paradas de sementais oficiais con reprodutores seleccionados (caso da Deputación de Lugo no ano 1906)...²⁶, pero preferentemente colaborando e reforzando iniciativas xurdidas da sociedade. Os propulsores desas iniciativas deberían selo por unha banda as clases ilustradas (abandoando o seu desinterese polas actividades productivas) e o campesiñado, que agora é revalorizado como potencial axente de innovación, a través do ensalzamento das súas institucións tradicionais e o recoñecemento da lóxica existente detrás das súas opcións productivas. Daquela, non resultan sorprendentes as esperanzas que se depositan nas asociacións agrarias (de "aurora de la emancipación de nuestra

²¹ Un exemplo entre tantos témolo no artigo de B.Calderón "La transformación de la economía rural gallega", V.G., 12-II-11. Pódese consultar tamén "El arancel y la rutina agrícola", P.M. nº 57, 1-V-05. Tanto Rof Codina como B.Calderón consideraban que co tempo remataría impoñéndose a orientación láctea da gandería galega sobre a cárnica.

²² Calderón, B.: "El arancel y la rutina agraria", P.M. nº 57, 1-V-05, onde sinala que as industrias máis puxantes son xusto aquelas que non dependen do arancel, como a conserveira víguesa ou a horticultura levantina.

²³ Calderón, B.: "El arancel y el fomento agrícola", P.M. n[º] 81, 1-V-06.

²⁴ "El papel del gobierno debe limitarse á hacer desaparecer los obstáculos que la oprimen [*á gandería*] y á rodearse de los elementos favorables para que por sus propias fuerzas y con los elementos que le son esenciales en cada región se robustezca y perfeccione". Calderón, B.: "La cuestión pecuaria en el Norte de España", P.M. nº 29, 1-III-04.

²⁵ Calderón, B.: "La cuestión pecuaria en el Norte de España", P.M. nº 29, 1_iii-04). Un ataque durísimo de Calderón contra o trust do sucre en P.M. nº 191, 1-I-11 ("El Trust azucarero y el consumo de azúcar").

²⁶ Para esto último vid. P.M. nº78, 15-III-06. Un modelo de actuación dende a Administración provincial louvado en numerosas ocasións é o das Deputacións vascas. De feito P.M. como tal formará parte do comité organizador de varios concursos de gando na Coruña.

democracia rural" chega a calificarlas B. Calderón) que están a agromar nestes primeiros anos do século, sempre puntualizando que se deben manter á marxe de toda actividade política e por suposto de facer concesións a doutrinas subversivas, "como si el ateísmo y el odio á toda autoridade fuesen abono que hiciese crecer los frutos en los campos"²⁷.

A proposta de reforma da agricultura galega que se plantexa nas páxinas de *Prácticas Modernas* é por tanto de carácter eminentemente técnico, e a revista procura manterse alonxada de calquera consideración social, xurídica ou política, agás na medida na que afecten á vida económica, tanto é así que nela está chamativamente ausente o tema que monopoliza os debates sobre a cuestión agraria en Galicia durante décadas: a cuestión foral²⁸.

²⁷ A cita é de A.M.S.: "A propósito de concursos de ganadería", P.M. nº 15, 1-VIII-03, pero os exemplos son innumerables, en especial no caso de Valeriano Villanueva. Tanto a C.T. como P.M. seguen con interese as actividades societarias (Congresos, fundación de sociedades, caixas rurais...) e a segunda ofrecía descontos ás sociedades que se suscribisen de xeito colectivo. Para a análise do agrarismo galego J.A. DURAN (1977) e HERVES SAIAR (1991).

²⁸ De feito, os dous principais comentaristas de P.M. mantiñan posicións distintas ante o problema foral, aínda que as expresasen noutras publicacións; así, mentras B. Calderón era partidario dunha redención en termos moi favorables ó levador da renda ("La redención de foros. Maldad del proyecto", en *Suevia* nº 2, 8-III-13), Valeriano Villanueva minusvaloraba o seu impacto e centraba as súas críticas contra os arrendamentos e o "gando posto" (VILLANUEVA, 1984: 48), temas ambos moi debatidos nas Asembleas de Monforte. As argumentacións de B. Calderón a favor dunha lei de redención favorable ós levadores de rendas (que non se visen perxudicados á hora de capitaliza-las polos prezos máis altos en España que no mercado internacional) van ser acollidas con aprobación por exemplo por *O Tío Pepe*, órgano dos agrarios de Fonsagrada próximos a Portela Valladares (v. Entre outros nº12, 5-VIII-13).

2. INFLUENCIA DO GRUPO DE *PRACTICAS MODERNAS* NA CONFORMACION DO DISCURSO DO REXIONALISMO E DO AGRARISMO GALEGOS.

2.1. A pegada de P.M. no rexionalismo galego.

'O longo das páxinas anteriores fomos comprobando como os puntos de vista defendidos en *Prácticas Modernas* contiñan unha serie de aspectos que os aproximaban a posicións rexionalistas, unha toma de partido implícita que en ocasións se facía explícita, sobre todo a partir do momento en que aparece en escena Solidaridad Gallega²⁹. Bartolomé Calderón emprega frecuentemente expresións que remiten a un vocabulario propio do rexionalismo murguián e o seu concepto de nación obxectiva, coa raza como elemento máis resaltado na conformación do "Volksgeist"³⁰. Así mesmo, figuras como Manuel Murguía, Salvador Golpe ou Aurelio Ribalta colaboraran esporadicamente nas súas páxinas, e as críticas ó centralismo viñan acompañadas por manifestacións de simpatía cara ó rexionalismo catalán³¹:

"En Cataluña hoy casi todas las personas que tienen una posición independiente, instruídas ó de buenos sentimientos, son regionalistas o republicanas; en el Norte de España pasa algo de lo mismo, y en Galicia lo será con más razón el día que el país se aperciba de la explotación de que es objeto por parte de los caciques del centro de España"³².

²⁹ "En España el regionalismo y el separatismo son la disgregación, la separación de los elementos sanos, de la superficie de un cuerpo cuyo centro está en completa putrefacción [...] Nosotros no podemos menos que ver con profunda simpatía lo que está pasando hoy en Cataluña, pues nos hace esperar que pasará mañana en el Norte y entonces comenzará la era que nos permita trabajar y vivir de nuestro trabajo [...] El regionalismo es hoy el último recurso al que podemos apelar para obtener la entrada libre de los cereales que permitirán alimentar las clases productoras con economía y transformar por completo el modo de ser del cultivo [...] Nuestra prosperidad la obtendremos cuanto dispongamos de un régimen político y económico análogo al de los pueblos del Norte (Dinamarca, Inglaterra, Holanda, etcétera) que tienen una constitución agrícola análoga a la nuestra, ó no la obtendremos nunca. Y esto sólo el regionalismo puede ya dárnoslo hoy". (Calderón, B.: "Nuestro progreso agrícola depende de nuestra independencia económica", P.M. nº106, 15-VI-07.

³⁰ Para estas cuestións remitímonos a BERAMENDI e NUÑEZ SEIXAS (1995: 57) e MAIZ (1984: 215 e ss). Como mostra do emprego por parte de B. Calderón da contraposición gandería celta-árabe para explica-las diferencias entre Norte e Sur de España v. "Concursos de ganados en lugar de corridas de toros", P.M. nº 56, 15-IV-05, ou "La mujer en la agricultura del Norte de España" (P.M. nº 15 1-IX-03); neste último afirma que debido á inexistencia de influencia árabe no Norte, "las costumbres y el modo de ser de sus habitantes que constituyen una ó varias razas originales, de un parentesco nulo ó muy lejano con los demás habitantes de España", o que se manifestaría por exemplo no papel activo das mulleres na explotación familiar ("aquí podemos ver á cada paso la mujer inglesa, la normanda y sobre todo la irlandesa y la bretona"), mentras no Centro e Sur "las costumbres árabes han reducido la mujer poco menos que al estado de cosa, al papel material de máquina de producir hijos".

³¹ Mentras V.Villanueva amosou en anos posteriores a súa desconfianza cara ó nacionalismo galego propiamente dito, B.Calderón semella ter radicalizado -ou expresar de maneira máis aberta- tendencias xa larvadas nos seus escritos de principios de século, e así en 1923 vaticina para España unha desmembración similar á do Imperio Austro-Húngaro debida ó desigual desenvolvemento económico do centro e a periferia. Segundo Calderón na Península Ibérica habería tres nacións con personalidade propia: Castilla, Cataluña e Portugal, e Galicia debía elixir entre formar parte desta última ou seguir sendo unha "colonia castellana", como se veía -unha vez máis- na política arancelaria e na cuestión do millo ("El problema catalán VG 8-IV-23).

³² C. (probablemente B.Calderón): "La corriente de aire", P.M. nº 29, 1-III-04". Nun artigo anterior, Calderón atribúe o progreso agrícola catalán, malia partir de condicións naturais non especialmente favorables, "sobre todo á

Un aspecto espinoso que non se menciona é o grao no que se beneficia a industria catalana das barreiras arancelarias que tanto se combaten dende P.M.

Por outra banda, temos constancia da participación de Gradaille en mitins solidarios en 1907-1908, e Bartolomé Calderón en anos sucesivos colaborará en publicacións de signo nacionalista como *Rexurdimento* de Betanzos (órgano da Irmandade Nazionalista Galega de Risco) ou *A Nosa Terra* (onde significativamente algúns dos seus traballos foron incluídos na sección "Verbas dos mestres"). Esa sintonía apréciase igualmente se nos detemos na prensa solidaria.

En *Galicia Solidaria* vanse reproducir, polo menos polo que sabemos, dous artigos de Bartolomé Calderón aparecidos orixinariamente en P.M. No primeiro deles, no n? 16 (11-XI-07; "El regionalismo económico"), deféndese un rexionalismo baseado non en consideracións culturais ou lingüísticas senón na defensa firme dos intereses económicos galegos, o que de paso facilitaría a propaganda no agro ó comproba-las masas campesiñas que era a forza (eventualmente xunto cun republicanismo ata entón tamén limitado ós centros urbanos e vilegos) que defendía os seus verdadeiros intereses. No segundo (n? 27, 27-I-08; "La emigración es el trabajo huyendo del acaparamiento"), Calderón criticaba coa súa acostumada contundencia o exceso de funcionarios e os monopolios imperantes en España.

En canto a *Solidarismo Gallego* (órgano da Xunta Coruñesa de S.G.), na sección "Notas sueltas" correspondente ó n? 10 (20-IV-09) ensalza a obra de B.Calderón no seu conxunto ("Todos los artículos que D. Bartolomé Calderón viene publicando en la meritísima revista coruñesa Prácticas Modernas desde su fundación, son dignos de una nota"), e a continuación extracta un deles, en concreto o seguinte párrafo:

"Os desafío á que me enseñéis en toda la vida legislativa española, y sobre todo en la época moderna de los grandes pontífices que se han propuesto regenerar la agricultura por la política acuática [*unha mostra das distancias que se marcaban con respecto ó rexeneracionismo costista*] ó con la receta de los concursos de fieras, os desafío a que me enseñéis un solo diputado pidiendo un solo decreto en favor de nuestra alimentación y de nuestro trabajo. En cambio, apenas se reúnen unos centenares de labradores, apenas las recién formadas sociedades agrícolas de la provincia de La Coruña tienen su primera reunión, ya el primer movimiento, el además unánime es atacar los consumos y los foros, es decir, ir a la conquista de la libertad del trabajo y del consumo".

esa antipatía salvadora que han tenido siempre los catalanes al poder central, á ese asco, á ese odio provechoso que les ha inspirado la función oficial y que les ha aislado eficazmente de la gangrena que corroe las otras partes de la península, del pólipo político que lleva la miseria y la desolación á la agricultura como á todo lo que toca. En el Norte somos cinco ó seis millones de ciudadanos tan inteligentes y trabajadores como los catalanes, y encontrándonos en condiciones ventajosísimas, en general, de clima y de terreno, no nos falta para ser ricos y dichosos más que combatir á muerte, como hacen aquéllos, los parásitos que nos explotan" ("Las cartillas agrícolas y la emancipación rural", P.M. n? 18, 15-IX-03). En termos semellantes exprésase V.Villanueva en "Regionalismo castellano", P.M. n? 43, 1-X-04).

Tamén en *Solidaridad Gallega* aparece como mínimo un artigo de Calderón publicado inicialmente en P.M., en concreto "La pequeña y la grande propiedad rural española", no que desenvolve a súa coñecida tese do latifundio español que "se apoya y se alimenta en la pequeña propiedad que fructifica y produce a su lado"³³. Por último, algún artigo de *A Nosa Terra*, portavoz do sector rexionalista da Solidaridad, aparece reproducido en P.M.

Polo tanto o discurso elaborado en P.M. é compartido polo movemento solidario, e pensemos ademais que a importancia da presenza deses artigos de B. Calderón nos tres órganos de Solidaridad citados ven multiplicada polo feito de seren os únicos de temática propiamente económica que aparecen neles. A atención primordial, como é lóxico no que non deixaba de ser "prensa de partido", é a política e o seguimento das actividades de propaganda. A perdurabilidade dos argumentos do grupo de P.M. no rexionalismo (e a partires de 1918 nacionalismo) galego vai darse a través de dúas vías: a primeira é a que vemos de ver, a presenza de compoñentes dese grupo (colaboración física no caso de Gradaille -que participa en mitins agrario-solidarios- e publicística no de Calderón debido a que residía en París) en Solidaridad Gallega, e a súa colaboración máis tarde en publicacións nacionalistas como o mesmo *A Nosa Terra*³⁴. A segunda é o predicamento que van gañar-las súas teses no agrarismo galego, e como se sabe o nacionalismo galego vai se-la forza política que en maior medida faga súas as conclusións das Asembleas Agrarias de Monforte de 1908, 1910 e 1911 (en concreto a partir da Asemblea Nacionalista de Lugo de 1918).

Cando o profesor Beramendi enumera as fontes das que bebe Lois Peña Novo no seu momento de madurez e superación do socialcatolicismo sinala tres: o republicanismo federalista (Pi i Margall), outros nacionalismos (en especial o catalán) e o *regeneracionismo* (PEÑA NOVO, 1995: 49). Os dous primeiros pouco lle aportarían no plano económico. En canto ó terceiro, o profesor Beramendi destaca a admiración por Costa e a relación epistolar con Julio Senador, co que coincidiría na consideración do arancel como enormemente perxudicial para Galicia. Na nosa opinión, sería necesario engadir-la influencia do grupo de *Prácticas Modernas* na obra de Peña Novo, aínda que seguramente por escribir nun contexto histórico diferente reserva ó Estado un papel que vai máis alá do *laissez faire* (PEÑA NOVO, 1995: 56)

³³ *Solidaridad Gallega. Organo Semanal de la Junta Solidaria de La Coruña*, nº 20, 14-IX-08.

³⁴ Publicación na que B. Calderón, louvado como "unha das primeiras autoridades da nosa terra en cuestións agropecuarias (ANT 30-IX-17), vai colabourar (aínda que semellan traducións de artigos publicados noutros xornais) entre 1917 e 1918. Destaquemos de entre eles un publicado baixo o epígrafe "Verbes dos mestres" no que propón traducir ó galego obras divulgativas agrícolas do estranxeiro que substituísen progresivamente ás escritas en castelán, aducindo que o galego só poderá sobrevivir se acompaña e actúa como instrumento do progreso económico (ANT 10-IX-17). Amador Montenegro, pola súa banda, colaborará esporadicamente en *A Nosa Terra*, mentras que Valeriano Villanueva, que por esta época xa marcara distancias co nacionalismo, é calificado pola revista como "un enemigo" (ANT 20-VI-18).

En cambio á defensa da pequena e media propiedade, do cooperativismo, da necesidade da potenciación do sistema de transportes, unha reforma arancelaria que poña fin á penalización en termos relativos da pequena propiedade... conforman un proxecto reformista con rasgos populistas que coincide coas teses da Asemblea de Monforte e por ende de P.M.³⁵ Asemade, tanto no caso de Peña Novo como no nacionalismo en xeral vaise seguir atribuíndo a responsabilidade última do subaproveitamento das posibilidades económicas de Galicia a un factor exógeno, como é a posición subordinada dentro dun Estado centralista e por ende ineficaz, Galicia "esclava en una palabra, de un centralismo que no nos ha dado más que ignorancia, caciquismo, retórica y ferocidad" (PEÑA NOVO, 1995: 552). Peña Novo reconece en varias ocasións o seu respecto pola obra de B. Calderón, mais isto non lle impide facerlle dúas críticas puntuais ante afirmacións súas na prensa: a primeira que a emigración é un mal necesario (mentras Peña a considera unha sangría de forza de traballo, que é un factor de creación de riqueza) e á altura de 1921 un balance menos positivo sobre os avances técnicos da agricultura e gandería galega do que fai o vilalbés (PEÑA NOVO 487 e 548).

Un aspecto no que os nacionalistas galegos van adoptar unha postura que podería ser suscrita sen problemas polos redactores de P.M. e en especial por Bartolomé Calderón é o da consideración do librecambismo xa non só como unha medida necesaria para Galicia, senón, indo máis lonxe, como unha proba da superioridade da agricultura galega sobre a do resto do Estado. Se Peña Novo afirma que "En estos tiempos de supremas crisis es la única que puede sostener el librecambio; mientras todos los grandes cosecheros e industriales de España piden protección aduanera, Galicia es la única región que puede vivir sin ella, es decir, su agricultura es la única que está en condiciones de poder sostenerse victoriosamente en todas las crisis" (PEÑA NOVO, 1995: 588), Antón Villar Ponte imaxina un "fenómeno sísmico-político" que derrubase tódalas fronteiras arancelarias e que ocasionaría en España unha debacle da que só saería inmune Galicia, "a única que co libre cámbio gañaría de súpeto aumentadno en moito seu valor e desenvolvendo de xeito europeo as suas industrias" (VILLAR PONTE, 1971: 335). Este último autor apoiabase nun artigo en *La Zarpa* en 1923 na "opinión lumiosa" de Calderón para reforza-la súa tese de que a gandería galega estaba a ser perxudicada en beneficio de formas arcaicas por medio do proteccionismo (LZ 26-I-23). Con todo, poderíase sinalar unha inversión na orde de prioridades: para o grupo de P.M. o rexionalismo semella ser considerado un medio para conqueri-lo fundamental, que é un réxime librecambista, conceptualizado como o máis axeitado para o pleno desenvolvemento do potencial económico galego. Para os nacionalistas, pola contra, o librecambismo sería unha arma máis de denuncia ou ariete para a consecución do seu obxectivo fundamental, que era o recoñecemento dos dereitos de Galicia como nación diferenciada.

Do mesmo xeito tamén estarán presentes no nacionalismo galego as contradicións nas que caía P.M., como a de defende-lo librecambismo como axeitado ás condicións naturais de Galicia e en cambio protestar airadamente ante calquera baixada nos aranceis sobre o gando en pe e a carne conxelada estranxeiras. A coartada, tanto nun caso coma no outro, será que mentras se mantírese o réxime aduaneiro entón vixente, era inxusto deixar de gravar precisamente o produto clave para os pequenos campesiños do Norte³⁶.

³⁵ B. Calderón concede, ó igual que Peña Novo, unha enorme importancia ás comunicacións, en especial ó ferrocarril ("El fomento agrícola"; VG 9-IX-16).

³⁶ Calderón, B.: "La cuestión de la carne" (PAP 7-X-10): " [...] no es posible que el país sea librecambista para lo que produce el pobre, y proteccionista, para lo que produce el rico, que al pobre labrador que explota cuatro ó cinco hectáreas se le recargue con un arancel prohibitivo la alimentación del ganado y se le obligue á vender dicho ganado por debajo del precio que le cuesta producirlo". Sobre a postura do P.G. neste tema v. CASTRO (1985:

2.2. Participación do grupo de Prácticas Modernas no esforzo por dotar ó agrarismo dun programa común: as Asembleas Agrarias.

Xa mencionamos o eco que na prensa societaria atopaban as teses de *Prácticas Modernas*, incluíndo a reprodución frecuente dos seus artigos, e agora tentaremos calibra-lo eco que mereceron as súas propostas a través das Asembleas agrarias.

A primeira Asemblea de Monforte (agosto de 1908) desenvolveuse sen corresponsais de prensa, debido ó seu carácter anticaciquil e á hostilidade dos partidos turnistas (DURAN, 1977: 136). Só se rexistran dúas excepcións, as de *Solidaridad Gallega* e *Prácticas Modernas*³⁷. A sintonía coas teses dos articulistas de P.M. é notable, como se evidencia nas peticións de desgravación arancelaria do millo, a defensa da substitución do cultivo cerealeiro polo forraxeiro, hortícola e frutal (na II Asemblea), a preferencia polas razas bovinas e porcinas do país como reacción á moda dos reprodutores exóticos (unha vella teima de B.Calderón), no papel concedido ás Sociedades de Labradores na difusión técnica, etc³⁸. O director da revista, J.Gradaille, redacta algunhas das conclusións. Cando Rodrigo Sanz (que por certo asina algún artigo en P.M.) recapacita en *Estudios Gallegos*, sete anos despois da I Asemblea, sobre o que supuxeron as reunións de Monforte, e lamenta que non se conquere a reivindicación da supresión dos dereitos sobre o millo e o centeo, que consideraba o problemas máis acuciante da agricultura galega, bota man precisamente das estimacións de Calderón para reforza-los seus argumentos³⁹. Incluso bastantes resolucións menores, como a unificación de pesos e medidas ou a imposición dun imposto especial sobre as corridas de touros destinado a financiar concursos de gando, son temas familiares para quen lea os primeiros catro anos de P.M.

En cuestións máis de fondo advírtese unha coincidencia notable: por suposto o ton rexionalista (natural sendo *Solidaridad Gallega* a alma do movemento), pero un rexionalismo "práctico", nado da necesidade antes que do sentimento, do mesmo xeito que Bartolomé Calderón chegaba ó rexionalismo a través do arancel e non do idioma ou a literatura, e en segundo lugar a actitude recelosa ante o Estado. As Asembleas organízanse entre a hostilidade ou no mellor dos casos a indiferencia dos organismos oficiais, e en correspondencia os asembleístas dirixen as súas propostas á sociedade civil (fundamentalmente a través das sociedades agrícolas) e só nos casos nos que é inevitable á Administración.

³⁷ O seu principal animador, Rodrigo Sanz, fixo unha crónica das Asembleas ó longo de varios números da revista *Estudios Gallegos* (números 1-19) a partir de febreiro de 1915. Do mesmo autor, o folleto de 1916 La cuestión del maíz y centeno y la de los arrendamientos (reprodución dunha conferencia no Ateneo de Madrid). Na II Asemblea serían xa cinco os xornais presentes e nove na terceira. J.A. Durán (1977: 393) sinalou no seu momento a influencia dos puntos de vista de P.M. nas Asembleas de Monforte, cuestión que imos tentar desentrañar aquí cun pouco máis de detalle. Do mesmo autor v. a voz "Asembleas" na Gran Enciclopedia Gallega.

³⁸ No nº191 (1-I-11) de P.M. Valeriano Villanueva (empregando o seu habitual pseudónimo de "Un labrador a la moderna") comparte e aplaude a énfase posta na substitución dos cereais.

³⁹ Calderón calculaba que Galicia importaría unhas 200.000 Tm anuais de non ser polos aranceis, por valor duns 25 millóns anuais (a 125 pta./Tm.), e que esa abundancia de pan e forraxe redundaría nun aumento da riqueza por outros conceptos de entre 50 e 100 millóns de pesetas anuais.

Na IV Asemblea Agraria, a de Ribadavia (novembro de 1912), Bartolomé Calderón redacta 8 (en realidade a maioría das referidas á gandería) das 28 conclusións que serán finalmente aceptadas, aínda que, como nas outras ocasións, non poidera estar presente persoalmente polas súas obrigacións profesionais en París⁴⁰. Precisamente nesta Asemblea de Ribadavia prodúcese un feito que suliña aínda máis a influencia de P.M. na conformación da mensaxe agrarista. A "Liga Barcalesa" (do concello de A Baña e de tendencia conservadora) presenta a seguinte interpelación: "¿Es conveniente la federación de todas las Sociedades agrícolas de la región gallega, teniendo un directorio y un órgano o publicación quincenal?". Rof Codina, que neste punto coincidía con Rodrigo Sanz en que tal Federación a nivel galego era prematura mentras non se consolidasen Federacións comarcais e o societarismo acadase a suficiente madurez, consegue que a discusión se aprace ata a seguinte Asemblea. Sen embargo o que nos interesa é que de paso recorda que na III Asemblea se nomeara a *Prácticas Modernas* órgano das Sociedades Agrarias galegas e que ese acordo seguía en vigor. Nese momento Basilio Alvarez propón coa súa vehemencia característica a *Acción Gallega*, que dirixe el mesmo, para esa función. A oposición das sociedades coruñesas frustra o seu intento, pero nesta escaramuza temos unha manifestación máis da división da Asemblea (e do agrarismo en xeral) entre unha tendencia técnica ou reformista (personificada por Rof Codina), e outra social ou radical encabezada polo abade de Beiro.

Sabemos que Bartolomé Calderón enviou tres temas á V Asemblea Agraria de Ribadavia (novembro de 1913) pero os debates técnicos quedaron escurecidos polas pugnas entre as dúas tendencias antes sinaladas, en especial coa negativa de Basilio Alvarez a aceptar a Emilio Canda como Secretario.

Desaparecida *Acción Gallega*, a VI Asemblea Agraria, celebrouse en Redondela en outubro de 1915 baixo a presidencia de Rof Codina e en palabras de Rodrigo Sanz (1916) "en ella se volvió francamente al carácter económico". Nela aprobouse integramente o cuestionario proposto por Calderón dende París para servir de base para prepara-la que sería VII Asemblea, aínda que como pasarían catro anos ata que fose posible celebrala é posible que finalmente sofrise modificacións ou engadidos⁴¹.

Na VII Asemblea, a da Coruña de agosto de 1919, que pecha o ciclo, prodúcese a ruptura definitiva e de feito tras unha sucesión de escándalos (que inclúen a expulsión de V.Villanueva por supostas ofensas á relixión) o *Consejo Provincial de Fomento*, que a convocara, opta por suspendela.

⁴⁰ Son en concreto a 2º (exención do millo "y medios para presionar al Gobierno e imponerle revisión y transformación de tarifas y reglamentos de transportes públicos para que dejen de ser obstáculos a la riqueza del país"; a 19º (Importancia do esterco e polo tanto da gandería para a explotación agrícola); 20º (Valor medio da gandería vacuna en Galicia e medios para incrementalos); a 21º (Conveniencia do fomento da avicultura e o papel a desempeñar nela pola muller rural); a 22º (estado da gandería porcina e se pode chegarse á súa explotación industrial, en especial se se logra a libre importación de millo); a 23º (razas leiteiras en Galicia); a 24º (maneiras de fomenta-las paradas de gando "sin pedir auxilio ni intervención alguna al Estado"); a 27º (Ampliación dos mercados para a gandería galega). En *Estudios Gallegos* (nº 15, XI-15) afirmase que a totalidade do cuestionario da Asemblea fora obra de B. Calderón.

⁴¹ *Gaceta de Galicia*, 28-X-15.

As comisións da Asemblea simbolizaban na súa composición a heteroxeneidade que caracterizaba ó agrarismo galego: antigos solidarios como Gradaille, Casares Quiroga ou Rodrigo Sanz, abolicionistas como Dionisio Quintillán, socialcatólicos como Balseiro Quirós ou Constantino Amado Cagiao), nacionalistas (Peña Novo, A. Villar Ponte), socialistas...Entre as conferencias das sesións que chegaron a celebrarse está unha enviada por Bartolomé Calderón e que foi lida o día 18 de agosto: "Beneficios que reportaría a la riqueza de esta región los molinos harineros, las fábricas de aceite y los mataderos industriales que faltan y debieran existir en gran cantidad en Galicia"⁴². Ese mesmo día Lois Peña Novo fai unha acesa defensa do librecambio, que se vai converter nunha constante no programa do nacionalismo galego ata a guerra civil, nuns termos que remiten ós argumentos de Calderón, simbolizando en certo modo o trasvase de moitas das propostas do grupo de autores que vemos de analizar ó corpus programático nacionalista.

CONCLUSIONS.

Nas páxinas anteriores intentamos analizar un conxunto de autores que coas salvedades que require o caso caracterizamos como o equivalente galego do *Regeneracionismo*⁴³. As características comúns seméllannos suficientes para xustifica-lo emprego dese termo: o clima intelectual e emocional no que nace (a conciencia da decadencia e a búsqueda de vías para a súa superación), o rexeitamento frontal do sistema político da Restauración e unha corrente de fondo populista que se manifesta na diferenciación que se fai entre unha esfera pública corrupta vs. un "pobo" incontaminado que só espera a orientación dos sectores das clases medias mal asentados no sistema para suma-la súa masa crítica á tarefa da rexeneración da vida pública (superación do turnismo e do caciquismo) e económica (implantación definitiva do capitalismo), en concreto a través dun movemento societario liderado por sectores mesocráticos⁴⁴.

As diferencias con respecto ó Regeneracionismo costista son sen embargo indubidables, a principal que neste caso as esperanzas de rexurdimento vanse canalizar a través dun movemento político de referente territorial alternativo como é o rexionalismo De feito, aínda que apenas se menciona a Joaquín Costa, se lle fan alusións envelenadas por parte tanto de V. Villanueva como de B.Calderón, que por exemplo descalifica o que el chama ironicamente a súa "política acuática" por redundar en beneficio dos grandes propietarios, que verían as súas terras revalorizadas a costa de inversións públicas⁴⁵.

⁴² EIG 19-IX-19. No mesmo xornal coruñés, Rof Codina adica grandes eloxios a este traballo de Calderón, que se reproduce no exemplar correspondente ó 5-X-19. B.Calderón calculaba nun 10% a perda do valor do gando transportado en vivo entre gastos de intermediarios, de transporte e os ocasionados pola diminución de peso durante a viaxe. Para contrarrestalo propón a creación de matadoiros cooperativos, e mellor que un de grandes dimensións para toda Galicia, tres ou catro medianos "en armonía con los recursos en ganado de un radio dado".

⁴³ J.A.Durán non dubida en caracterizar a Valeriano Villanueva como *regeneracionista*, aínda que sinale tamén os rasgos que o separaban do costismo, principalmente a falta de confianza de Villanueva na acción política (VILLANUEVA, 1984: 39). Esta matización, indiscutible no caso de Villanueva, cremos pode non ser aplicable a B. Calderón, que semella amosar máis confianza nas posibilidades do rexionalismo como proxecto político. Sobre o impacto do *Regeneracionismo* en Galicia resulta obrigado mencionala a aportación de J.A.Durán (1977: cap.III).

⁴⁴ Como na obra de Costa, non se apela ó proletariado urbano como interlocutor senón que se poñen as esperanzas enteiramente no campesinado, identificado como o elemento fundamental da nación.

⁴⁵ Calderón, B.: "La miseria y la agricultura", P.M. nº 66, 15-IX-05: ""Se necesita tener un aplomo extraordinario y considerar á los españoles como perfectos mentecatos para exigir de los contribuyentes enormes sumas que se emplearán en secanos cuyo excedente de la primera cosecha con riego paga el gasto de la

No fondo, na nosa opinión, o Rexeneracionismo se miraba con desconfianza pola sospeita de que non deixaba de ser unha manifestación máis, aínda que novedosa e crítica, do nacionalismo español.

O esforzo de reflexión sobre a agricultura galega que se desenvolve en *Prácticas Modernas* atopa continuidade nas Asembleas Agrarias, como vimos, coa adopción de propostas lanzadas dende a revista e tamén a través da presenza activa dos seus redactores. A principal salvedade sería que en P.M. non se trataran apenas nin os arrendamentos nin os foros, que no movemento agrarista van se-las principais reivindicacións e vectores de mobilización ata a Dictadura de Primo. Quizais se atope neste grupo en boa medida a explicación das coincidencias teóricas do movemento agrarista e o nacionalismo con anterioridade a 1936, aínda que por motivacións que sería prolixo desgranar aquí non se traducisen nunha adscripción maioritaria das sociedades agrarias ó proxecto nacionalista (se ben dende éste se contemplase ó campesiñado como a súa base de masas potencial por excelencia).

Aínda que resulte difícil calibra-lo grao en que os puntos de vista defendidos en P.M. pasaron ó acervo programático do nacionalismo galego, e en que medida chegaron a el con outra procedencia, na nosa opinión non debeu de ser pequeno polas razóns que argüímos anteriormente e a través dos canais xa sinalados. Suficiente, en todo caso, para que a historiografía lles reserve un espacio máis xeneroso do que o fixo ata o momento.

transformación en regadíos, como nos aseguran los apóstoles de la política húmeda". Tampouco comparte Calderón outro dos pilares do costismo, a énfase na educación, pois para el era comeza-la casa polo tellado, e a mesma sociedade cubriría esa lagoa no momento axeitado: "Inglaterra, Francia y Alemania, cuando han aprendido á leer, es cuando sabían trabajar y podían comer [...] Si el individuo que sepa leer o escribir fuera un elemento esencial ó útil en nuestra sociedad ya ésta se encargaría de producirlo con ó sin el auxilio del Estado" ("La panadería antes que la escuela", P.M. nº 131, 1-VII-08).

ABREVIATURAS.

ANT: A Nosa Terra.

CT: La Crónica del Trabajo.

EIG: El Ideal Gallego.

LZ: La Zarpa.

PAP: El Progreso Agrícola y Pecuario.

PM: Prácticas Modernas.

SG: Solidaridad Gallega.

VG: La Voz de Galicia.

BIBLIOGRAFIA CITADA.

BERAMENDI, J.G. e NUÑEZ SEIXAS, X.M. (1995): *O nacionalismo galego*, Vigo: A Nosa Terra.

CABO VILLAVERDE, M. (1996): "Un regeneracionismo de impronta agraria: el caso gallego", comunicación presentada ó III Congreso da Asociación de Historia Contemporánea, Valladolid.

CASTRO, X. (1985): *O galeguismo na encrucillada republicana*, 2 vol., Deputación de Ourense.

DOMINGUEZ ALMANSA, A. (1996): *A formación da sociedade civil na Galicia rural. Asociacionismo agrario e poder local en Teo (1890-1950)*, pr.ms.

DURAN, J.A.: Voz "Asembleas" na *Gran Enciclopedia Gallega*.

DURAN, J.A. (1974): *Crónicas I: Agitadores, poetas, caciques, bandoleros y reformadores en Galicia*, Madrid: Akal.

DURAN, J.A. (1977): *Agrarismo y movilización campesina en el país gallego (1875-1912)*, Madrid: Siglo XXI.

DURAN, J.A.: "La cuestión agraria en LA VOZ", *La Voz de Galicia*: 17-XI-1982.

FERNANDEZ PRIETO, L. (1992): *Labregos con ciencia*, Vigo: Xerais.

HERVES SAIAR, E. (1991): *El movimiento agrarista*, en *Historia de Galicia* do Faro de Vigo, volume cuarto.

PALAFIX, J. (1991): *Atraso económico y democracia. La Segunda República y la economía española, 1892-1936*, Barcelona: Crítica.

BIBLIOGRAFIA DE EPOCA.

CALDERON, B. (1904): *El Pan y el trigo en el problema de las subsistencias y de la economía nacional (el pan barato y los toros caros)*, A Coruña.

CALDERON, B. (1906): *Fomento de la ganadería*, Madrid.

COSTA, J. (1975): *Oligarquía y caciquismo*, vol.I, Madrid: Ediciones de la Revista del Trabajo (Estudio introductorio de A.Ortí).

PEÑA NOVO, L. (1995): *Obra completa* (edición de J.G. Beramendi e M. Roca Cendán), USC.

SANZ, R. (1916): *La cuestión del maíz y centeno y la de los arrendamientos*, Madrid.

VILLANUEVA, V. (1984): *Organización del cultivo y de la sociedad agraria en Galicia y en la España Atlántica* (edición, estudios preliminares y notas de J.A. Durán), Madrid: Xunta de Galicia y MAPA.

VILLAR PONTE, A. (1971): *Pensamento e sementeira*, Buenos Aires: Edición del Centro Gallego.